

Стојан Новаковић

поводом сто седамдесет
пет година од рођења

Стојан Новаковић – поводом сто седамдесет пет година од рођења

Стојан Новаковић

поводом сто седамдесет
пет година од рођења

Српска академија наука и уметности

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS

S C I E N T I F I C M E E T I N G S

Book CLXXII

P R E S I D E N C Y

Book 11

STOJAN NOVAKOVIĆ

REGARDING ONE HUNDRED AND SEVENTY FIVE YEARS SINCE BIRTH

Scientific meeting with an international partake, held at the Serbian
Academy of Sciences and Arts on November 1–2, 2017

BELGRADE 2018

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

НАУЧНИ СКУПОВИ

Књига CLXXII

ПРЕДСЕДНИШТВО

Књига 11

СТОЈАН НОВАКОВИЋ

ПОВОДОМ СТО СЕДАМДЕСЕТ ПЕТ ГОДИНА ОД РОЂЕЊА

Научни скуп са међународним учешћем одржан у Српској
академији наука и уметности, 1. и 2. новембра 2017. године

БЕОГРАД 2018

Редакциони одбор
академик Михаило Војводић, уредник
академик Љубодраг Димић
проф. др Мило Ломпар
др Мирослав Перишић
др Срђан Рудић
др Војислав Павловић
проф. др Александар Расићовић, секретар

Уредници
академик Михаило Војводић
академик Александар Косић

Издавач
Српска академија наука и уметности
Београд, Кнеза Михаила 35

Дизајн корица
Драгана Лацмановић-Лекић

Технички уредник
Никола Стевановић

Лектура
Снежана Крстић-Букарица
Невена Ђурђевић

Коректура
Рајка Павловић

Штампа
Colorgrafx, Beograd

Тираж
400 примерака

С А Д Р Ж А Ј

Михаило Војводић, <i>О овој књизи</i>	9
Владимир С. Костић, <i>Поздравни јовор</i>	11
Михаило Војводић, <i>Уводна реч</i>	13
Михаило Војводић, <i>Стојан Новаковић, Анексиона криза и српско питање</i>	15
Mihailo Vojvodić, <i>Stojan Novaković, Annexation crisis and the Serbian question</i>	21
Славенко Терзић, <i>Балканске студије Стојана Новаковића</i>	23
Slavenko Terzić, <i>Stojan Novaković's Balkan studies</i>	34
Мило Ломпар, <i>Полихисторска својства Стојана Новаковића и књижевност</i>	37
Milo Lompar, <i>Polyhistoric characteristics of Stojan Novaković and literature</i>	63
Андреј Шемјакин, <i>Министар унутрашњих дела и вођа револуционарне емиграције: Стојан Новаковић и Никола Пашић 1884. године</i>	65
Andrej Šemjakin, <i>Minister of internal affairs and the leader of revolutionary emigration: Stojan Novaković and Nikola Pašić in 1884</i>	73
Срђан Рудић, <i>Рад Стојана Новаковића на проучавању средњовековне српске историје</i>	75
Srđan Rudić, <i>Stojan Novaković's work on studying of Serbian medieval history</i>	87
Александар Растовић, <i>Стојан Новаковић као министар просвете</i>	89
Aleksandar Rastović, <i>Stojan Novaković as the education minister</i>	108
Љубодраг П. Ристић, <i>Британске и француске оцене спољне политике владе Стојана Новаковића (1895–1896)</i>	109
Ljubodrag P. Ristić, <i>British and French evaluations of Stojan Novaković's government's foreign policy (1895–1896)</i>	126

Лупас Атанасиос, <i>Стојан Новаковић и Грци: грчке перцепције о Стојану Новаковићу</i>	127
Lupas Atanasios, <i>Stojan Novaković and the Greeks: Greek perception of Stojan Novaković</i>	136
Ђорђе Ђурић, <i>Стојан Новаковић на челу владе „четворне коалиције”</i>	137
Đorđe Đurić, <i>Stojan Novaković at the helm of “four-party coalition” government</i>	145
Александар Животић, <i>Одбрамбене припреме владе Стојана Новаковића 1909. године</i> ...	147
Aleksandar Životić, <i>Defensive preparations of Stojan Novaković’s government in 1909</i>	162
Војислав Павловић, <i>Стојан Новаковић и Конкордаџ са Ватиканом</i>	165
Vojislav Pavlović, <i>Stojan Novaković and Concordat with the Vatican</i>	180
Петар В. Крестић, <i>Стојан Новаковић у Дневнику Милана Ђ. Милићевића</i>	181
Petar V. Krestić, <i>Stojan Novaković in Milan Đ. Milićević’s Diary</i>	196
Бранко Бешлин, <i>Стојан Новаковић и Матица српска</i>	197
Branko Bešlin, <i>Stojan Novaković and Matica srpska</i>	209
Радомир Ј. Поповић, <i>Шабачки дани Косте Новаковића (1842–1857 године)</i>	211
Radomir J. Popović, <i>Šabac days of Kosta Novaković 1842–1857</i>	233
Александра Новаков, <i>Утицај Стојана Новаковића на рад српских средњих школа у Османском царству</i>	235
Aleksandra Novakov, <i>Stojan Novaković’s influence on work of Serbian secondary schools in the Ottoman Empire</i>	253
Мирослав Јовановић, <i>Стојан Новаковић у Српском ученом друштву и Српској краљевској академији</i>	255
Miroslav Jovanović, <i>Stojan Novaković in the Serbian Learned Society and in the Royal-Serbian Academy</i>	269
Миле Станић, <i>Прејиска Стојана Новаковића у Архиву САНУ</i>	271
Mile Stanić, <i>Stojan Novaković’s correspondence in the SASA Archives</i>	315
Бојана Миљковић Катић, <i>Политика Министарства народне привреде у влади Стојана Новаковића</i>	317
Bojana Miljković Katić, <i>Policy of the Ministry of People’s Economy in Stojan Novaković’s government</i>	328
Драган Симеуновић, <i>Државојворна мисао и дело Стојана Новаковића</i>	329
Dragan Simeunović, <i>State-building thought and works of Stojan Novaković</i>	344

Милош Ковић, <i>Стојан Новаковић и југословенска идеја</i>	347
Miloš Ković, <i>Stojan Novaković and the Yugoslav idea</i>	355
Борис Милосављевић, <i>Стојан Новаковић и Слободан Јовановић</i>	357
Boris Milosavljević, <i>Stojan Novaković and Slobodan Jovanović</i>	378
Вељко Станић, <i>Ерудитија, полихистор, интелектуалац: проблеми „филозофске историје“ у делу Стојана Новаковића</i>	379
Veljko Stanić, <i>Erudit, polyhistor, intellectual: problems of “philosophical history” in Stojan Novaković’s work</i>	394
Ђорђе Бубало, <i>Стојан Новаковић – замисли и подухвати систематског издавања средњовековних српских извора</i>	395
Đorđe Bubalo, <i>Stojan Novaković – ideas and undertakings of systematic publishing of medieval Serbian sources</i>	421
Рада Стијовић, <i>Стојан Новаковић и Речник Српске академије наука и уметности</i>	423
Rada Stijović, <i>Stojan Novaković and the Dictionary of the Serbian Academy of Sciences and Arts</i>	430
Мирјана Бошков, <i>Поставке Стојана Новаковића о „хронографу–тројадику“ у светлости савремених истраживања</i>	431
Mirjana Boškov, <i>Stojan Novaković’s postulates about “chronograph–troyadik” in the light of modern research</i>	447
Рајна Драгићевић, <i>Место Стојана Новаковића у ланцу најважнијих српских лингвиста</i>	449
Rajna Dragićević, <i>Stojan Novaković’s place in the chain of most important Serbian linguists</i>	463
Александар М. Милановић, <i>Стојан Новаковић као језички нормативиста</i>	465
Aleksandar M. Milanović, <i>Stojan Novaković as a language normativist</i>	478
Милан Алексић, <i>Књижевнотеоријски ставови Стојана Новаковића</i>	479
Milan Aleksić, <i>Stojan Novaković’s ideas about literary theory</i>	492
Ненад Николић, <i>Стојан Новаковић и питање српског идентитета: поглед кроз књижевност, језик и културу: 1867–1913</i>	493
Nenad Nikolić, <i>Stojan Novaković and the question of Serbian identity: a view through the literature, language and culture: 1867–1913</i>	516

О ОВОЈ КЊИЗИ

Објављени реферати поднесени су на научном скупу одржаном у Српској академији наука и уметности 1. и 2. новембра 2017. године. Посвећени су Стојану Новаковићу, личности која је испуњавала значајан део научног простора као и политичке сцене Србије у другој половини 19. и почетком 20. века. Реч је о великом историчару и филологу, уз то и истакнутом политичару, државнику и дипломати који нам је из своје разноврсне делатности оставио богату заоставштину. До пре неку деценију Новаковић је спадао у групу оних српских великана прекривених велом заборава, спомињан махом у радовима који се баве средњим веком или нешто мање од оних који су проучавали Први српски устанак. Недовољно су биле оцењене и његове заслуге за спољнополитичке успехе током последње етапе нововековне Србије. Научни скуп је зато пружио прилику да се на основу нових чињеница до којих се у међувремену дошло или прецизним тумачењем његових објављених сведочанстава, још једном претресу Новаковићева научна дела, студије мемоарског карактера и политички текстови, а затим изнова вреднује његово вишедеценијско суделовање у државној служби, између осталог његов скупштински рад, улога у годинама озбиљних криза, дипломатске мисије или допринос у управљању политиком земље као министра или председника владе.

Уредник

ПОЗДРАВНИ ГОВОР

Накана да нашим претходницима посвећујемо поједине године њихових јубилеја заправо је зачета 2016. године када смо, као кућа, ту годину посветили Јовану Цвијићу. Ову, 2017. годину, посвећујемо Стојану Новаковићу, док ће следећа бити посвећена Михајлу Петровићу Аласу. Договорили смо се и о јединственом обрасцу таквог посвећивања: прво, скуп на коме ће се размотрити разнолике делатности особе коју славимо, друго, изложба посвећена тој особи, која расветљава не само биографске детаље, већ и укупан контекст у коме се деловало и живело, и коначно, треће, монографија о тој личности, у нади, надам се не пустој, да у некој блиској будућности овде у САНУ имамо едицију посвећену нашим великанима.

Избор и редослед ових годишњица нема намеру да успоставља какву вредносну хијерархију у којој ће се прво прослављати они најзначајнији, потом они мање значајни и тако редом. Такав наум био би непристојан, неприхватљив, штавише глуп, али, зашто и то не рећи, чак и када бисмо покушали, изнад наших знања, способности и могућности. Редослед ових годишњица не носи са собом поређење међу изабранима.

Чим смо почели са нашим искреним наумом дочекали су нас мрзовољни мандарини који знају истине сакривене иза фасада званичне историје, постављајући питања о одређеним контроверзама везаним за ове јединствене личности, па и Стојана Новаковића. Држим да су евентуалне заблуде, па и грешке, привилегија људи великих замаха и идеја, а да они који се нису упуштали у грех самосталног мишљења немају такав ризик. Уз то, туђе ставове у туђим временима и обичајима страшно је претенциозно гледати кроз наочаре данашњих схватања и толико нам драге политичке коректности – као да нам обична, грађанска пристојност није довољна.

Стојан Новаковић, који је првобитно, и по мишљењу моје маленкости, много лепше име Коста заменио у Стојан, спада у личности које вас када мало прочепркате по биографији фрустрирају енергијом, различитошћу деловања, визијом – укратко, оне личности које тврду да је живот кратак чине опскурном, наговештавајући нам шта је све могуће урадити за живота. Стојан Новаковић, попут Цвијића, два наша председника Академије, својим животима илуструју значење заборављеног појма „јавни радник“, мада никоме не препоручујем да опонаша њихову посвећеност – ради се о посвећености од које ненавикли изгоре. Упоредо са овим скупом већ је изашла монографија са 125 докумената које је

својим уредним и читљивим рукописом на српском, али и на француском језику, исписао Новаковић. У цртицама које назива *Наше стање – белешке једнога њесимисте* (децембар 1874 – март 1875), он са резигнацијом анализира политичку ситуацију и међупартијске обрачуне и деспаратно пита: „Откуд је произишло садашње стање?“ Ради се само о цртицама, без веће амбиције, али извесна трајна начелност и језгровитост несумњиво је узбудљива:

„У партијама имамо само вође, генерале без војске.

Оно што изгледа као војска, то су све најамници плаћени или новцем или изгледом или, ако ничим другим, популарношћу, удовољством својих слабости и сујетом.

Никад не треба способност ради партајства забацивати и њом се не служити.

Још мање неспособности само из партајства под способности примати.

Народ са завишћу, пакошћу, чудноватом тежњом за једнакошћу, самовољан и субјективан, мало образован, ватрен, напрасит, осветљив, злопамтило.

Сва та својства тешко ишчежавају и у најобразованијих синова његових.

За обарање увек доста савезника – у стварању никад ни два сложна.

Све нам је половно.“

У програму листа Видело (децембар 1879) Новаковић ламентира: „Ко ће измерити дубљину забуне политичке, у којој сваки зна само за себе, у којој сваки о свакоме сумњичи, у којој се преко ноћи мењају вере, у којој нико не зна куд иде други, ни куда иде сам!? „Либералци“ без либерализма, „консервативци“ без консерватизма, „комунци“ без комунизма. Ето слике коју представљају народу, са мајушним изузетком, данас његови прваци, на покуду уставности, а на штету садашњости и будућности народне.“

Без намере да правим насилне и неумесне временске екстраполације нашег усуда у јавном и политичком животу, има извесних историјских искустава која су несрећна константа, попут редова написаних 30. новембра 1908: „Кад сам рекао да не мора Европа одобрити оно што је Аустрија прогласила Зиновјев одговори да се не може водити рат и стога се мора одобрити. Кад сам на то напоменуо да то није по међународном јавном праву – рекао је: жалосно је, али је тако.“

Међутим, Стојан Новаковић се не предаје и то је кључна порука наше две годишњице, што је мало да се назове традицијом, али довољно да не буде случајност већ намера. Дозволите ми да завршим његовим речима које би се и данас, без икакве измене, могле употребити: „Постарајмо се и ми... да се рад на уједињењу народа нашег поведе мирним средствима, средствима еволуције, ... путем просвете и културе, стално, живо, неуморно... Само не клонимо духом... Ова битка је тежа него она оружјем, али у њој нема пораза, победа у њој не изостаје, а када једном дође – она је вечита“. Даме и господо, надајмо се да је тако!

Владимир С. Костић

УВОДНА РЕЧ

Имајући у виду огромну улогу Стојана Новаковића у културном уздизању српског народа, тумачењу његовог језика, утврђивању његове прошлости, затим политичком образовању, обликовању његовог друштвеног бића, предочавању будућности, Српска академија наука и уметности је још давне 1992. године, поводом сто педесет година од његовог рођења, организовала научни скуп – разуме се, њему посвећен. С обзиром на то да је време показало непролазност резултата које нам је Новаковић оставио, и да нова истраживања, на првом месту архивска, и нова тумачења, потврђују основаност подсећања на ову велику личност, тај циљ има и данашњи скуп у поводу 175 година од његовог рођења. Иницијатива председника Владимира С. Костића да Српска академија наука и уметности у оквиру циклуса посвећеног јубилејима истакнутих академика организује сусрет познавалаца Новаковићевог дела, намени му неколико нових књига, и припреми пригодну изложбу зато је потпуно оправдана. Не треба уосталом заборавити и чињеницу да је Стојан Новаковић био у првој групи примљених чланова СКА, а да је од 1906. до смрти 1915. године заузимао место њеног председника.

С тим у вези нагласио бих још само следеће. Новаковићево богато филолошко и историографско дело од преко 400 пописаних објављених ауторских радова представило га је врхунским научником, а затим и многобројни текстови политичке садржине или мемоарског карактера које је написао, а чије ауторство у значајном броју није још откривено, јер су или непотписани или су само шифром обележени, пружили су изванредну основу и за његово вишедеценијско непрекидно суделовање у политици, државним и партијским пословима и у дипломатији. Међутим, његова озбиљна упозорења и драгоцене оцене које је износио у овој области свог занимања, од многих нису довољно прецизно уочени, али му се значајни резултати не могу оспорити. Његов рад је на пример био уграђен у модернизацију српске државе друге половине 19. и почетка 20. века и у утврђивање њеног места у односима европских држава. Посебну улогу Новаковић је имао у оживотворењу идеје о ослобођењу и уједињењу свих делова српског народа. Судбина тог народа о којој је толико знао разматрајући многобројне теме из прошлости, и сазнања о томе која је саопштавао јавности, подстакле су код њега интересовање и за савремена збивања и предодредиле га да уђе у политику и утиче на тадашња кретања. Његова проучавања српског средњовековног простора, посебно узрока пораза са Турцима у 14. и 15. веку, односно краја српских средњовековних држава и резултати до којих је дошао, послужили су му и на пољу текуће савреме-

не, првенствено спољне политике. Новаковић је и у томе налазио појаве, пре свега неслогу, које се, како је тврдио, не смеју поновити. Истом циљу је послужило и његово сагледавање настанка и развитка српске нововековне државе у условима опасности од спољног непријатеља, а посебно тешког положаја неослобођеног дела српског народа у заграничним крајевима, јер се и из тога могло стећи искуство и извући поука за будућност.

Новаковић најзад, у последњим годинама живота, верујући да ће једнога дана бити задовољена историјска права српског народа за ослобођење и уједињење, без обзира на то да ли ће се то постићи мирним путем или оружјем, није скривао жељу да будућност тог народа буде сасвим усклађена са општим токовима европског развоја. Чврсто уверен да би се из прошлости морало научити којим правцем треба ићи даље, он је до краја живота остао велики приврженик идеје о томе да српски народ има да следи узор развијених европских народа па и онда када српско питање буде решено: „Морамо гледати у прошлост само да би разумели погрешке или примере које треба избегавати. Треба се окренути новој светлости коју нам отварају савремени векови и примери великих народа и великих цивилизација. Ту је наше спасење“. Била је то једна од последњих његових порука.

Свему овоме додао бих и то да су угледни појединци у Србији истицали да су Новаковићу његов национални културни рад, његово примерно осећање дужности и неограничена вера у народну будућност помогли да постигне велики успех не само у науци, него и на пољу практичне првенствено спољне политике.

Михаило Војводић

ПОСТАВКЕ СТОЈАНА НОВАКОВИЋА О ХРОНОГРАФУ–ТРОЈАДИКУ У СВЕТОСТИ САВРЕМЕНИХ ИСТРАЖИВАЊА

МИРЈАНА БОШКОВ*

Апстракт. – У раду се разматрају хронографски списи из Богишићевог зборника у којима је Стојан Новаковић видео траг српске компилације што је претходила Руском хронографу из 1512. године. Пошто се најпре његово мишљење приказује на фону њему савремене литературе, пружа се преглед новијих поставки о настанку хронографа, као и самог Зборника. Такође се указује и на интерпретације појма *тројадик* које проистичу из рукописне историје српских хронографа.

Кључне речи: српско-руске везе, тројадик, српски хронограф, руски хронограф, *Богишићев зборник бр. 19 с*

Стојан Новаковић био је један од неколицине јужнословенских филолога који су се српским хронографима позабавили на подстицај тезе А. Попова о јужнословенском пореклу хронографа, а нарочито закључка да је у њему преглед српске историје саставио Србин. Реч је о обимној компилацији посвећеној тзв. историји света за чији се основни вид и сада употребљава условна одредница *Руски хронограф* из 1512. године, мада је, како ће се видети, он нешто каснијег постанка. Ставови о одговарајућим списима, који ће бити предмет овог разматрања, Новаковић је изнео у своја два рада с краја 70-их година XIX века.¹

Суочивши се са пометњом произашлом из врло различитог изворног означавања појединих историјских списа у нашој рукописној баштини,² а њу су потом још додатно појачавале касније напомене преписивача и читалаца, Стојан Новаковић се

* Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду, и-мејл: boskovmira@gmail.com

¹ Стојан Новаковић, *Хронограф, Царославник, Тројадик, Родослов*, ГСУД, XLV, 1877, 333–347; Stojan Novaković, *Članci hronografa trojadika o Srbima i Bugarima*, Starine JAZU, 1878, X, 44–60.

² О извесним проблемима у тој области уп: Мирјана Бошков, *О словенској рецејцији хронике Јована Зонаре*, у *Прилози проучавању српско-руских књижевних веза. X–XX век*, Нови Сад: Матица српска, Институт за славистику и балканистику РАН, 1993, стр. 105–132; Мирјана Бошков, *Временик и Лейтовник*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, XXIII, 1994, стр. 187–205.

најпре потрудио да у тај терминолошки сегмент унесе извешан ред. За однос према делима која се сад сврставају у жанр српског хронографа,³ важно је што је појам *царосѣавник*, који је за српски хронограф после Јована Рајића⁴ везивао и Иларион Руварац,⁵ Новаковић одвојио од било каквог жанровског одређења. Нагласио је да се он употребљавао за све облике тадашње „историчке литературе“, те „значи само историју уопште“, а најмање среће је, рекла бих, имао са списима што се по рукописима називају *ѣројадик* и *ѣрицарсѣвеник*, а у научној литератури најчешће *хроноѣраф*; сам ће се заложити за њихово означавање појмом *хроноѣраф-ѣројадик*.⁶ Посебном одељку из таквог *хроноѣрафа-ѣројадика* према рукопису Божишићевог зборника посветио је читаву студију већ следеће године.⁷

Ако је *ѣројадик* својом алтернативном одредницом *ѣрицарсѣвеник*, у којој се може видети својеврсна глоса, упућивао на извесна три царства, Стојан Новаковић без увида у рукописе (а сам их није непосредно знао), није могао установити о којим се то царствима ради, нити је наслутио концепт за који су одговарајућа три царства била индикативна, односно, у идејном и историографском погледу – функционална, а у литерарном – формативна. Претпоставио је да је одлучујуће морало бити царство у чијој је рукописној традицији компилација састављана, те да се у три царства убрајају она која су писце највише занимала: „то би било бугарско, српско и руско, ако је хронограф-тројадик доиста у Русији постао, или може бити грчко, бугарско и српско, на случај да је хронограф постао негде у Бугарској или Србији“.⁸ Сматрао је, дакле, да ће идентификација појединих царстава, а према томе и карактер *ѣрицарсѣвеника*, зависити од порекла самог списка, од тога одакле потиче читава компилација. Притом, није био спреман да узима у обзир структуру хронографа, поготово не да је посматра у њеном историјском развоју, мада би, како се испоставља, тек то могло пружити перспективу за релевантан приступ самом делу. Истини за вољу, изворна рукописна као и објављена грађа којом је сам Новаковић својевремено располагао, те посредна обавештења што их је о њој имао,

³ Уп. Ђорђе Трифуновић, *Азбучник срѣских средњовековних књижевних ѣојмова*. Друго, допуњено издање, Београд: Нолит, 1990, стр. 368–372; Мирјана Бошков, *Хроноѣраф срѣски*, Лексикон српског средњег века. Приредили Сима Ђирковић, Раде Михаљчић, Београд: Knowledge, 1999, 784–787.

⁴ Мирјана Бошков, *Рајићев царосѣавник*, Зборник Живот и рад Јована Рајића, Београд: Институт за књижевност и уметност, 1997, стр. 53–68.

⁵ Иларион Руварац, *О царосѣавнику или царосѣавним књиѣама, с ѣоїледом на важностѣ њихову за срѣску ѣовесницу*, Летопис Матице српске, 1873, 115, стр. 38–43.

⁶ Стојан Новаковић, *нав. дело*, стр. 341–342.

⁷ Стојан Novaković, *нав. дело*.

⁸ Стојан Новаковић, *нав. дело*, 341–342.

нису ни омогућавала да се прате поједине етапе рукописне историје хронографа, а тако ни његове интерпретације и реинтерпретације. Постављајући питање о којим је царствима у хронографу реч, Новаковић је уочио основни проблем жанровског одређења *ѿројадика*, али га није разрешио.

У наведеним радовима из 70-их година он се није бавио целином одговарајућег хронографског дела, није га представљао ни оцењивао, није разматрао његово значење нити његов значај у руској и српској култури. Напоменуо је само да чланци у Богишићевом зборнику по себи нису нешто особито. Вођен, како се сам оградио, литерарно-хисторијским интересом, а схватао га је очигледно врло сужено, усмерио се на испитивање постања појединих одељака хронографа-тројадика, међутим – како у таквој врсти медиевистичког посла у доброј мери и у разним смисловима важи принцип херменеутичког круга – није пренебрегао да би такав опсежни историјски спис сведочио о незанемарљивим културноисторијским донетима оне средине у којој би се установио његов настанак. Имајући, дакле, у виду како је за почетак XVI века била „замашна ствар правити избор и извод из три четири опсежнија дјела“;⁹ покушао је да у једном невеликом фрагменту поменутог зборника препозна његов траг. Могло би се чак рећи да је на читав посао и био подстакнут извесним оценама о приликама у српској култури у доба, у којем се претпостављало састављање саме компилације. Наиме, веома му је засметало што закључке руског научника А. Попова о јужнословенском пореклу хронографа Ватрослав Јагић оспорава, подупирући своје мишљење, по Новаковићевим речима, „целим карактером српске хисторичке литературе XIV и XV вијека“. Он с негодовањем наглашава да Јагић „том правцу [...] иде дотле, те и сам састав чланака о Србима и Бугарима приписује руском компилатору“.¹⁰ Са своје стране, наш аутор је поверовао да је у Богишићевом зборнику нашао доказ о таквој српској компилацији, будући се он „никако не може уврстити у ред оних рукописа који међу српским чине породицу пријеписа са поменутог руског хронографа тројадика, него који је онеме за извор служио“.¹¹

Из самог Новаковићевог излагања није увек најјасније, да ли, кад говори о *хроноѿрафу-ѿројадику* има у виду целокупну огромну компилацију (у руским рукописима она заузима по више стотина листова фолио формата) или само њен сегмент о извесна три новија царства. Ипак, то што још у првом раду изражава сумњу да се под „три царства“ могу мислити стара царства јудејско, македонско, римско итд. већ и зато, што је тих царстава више, показује да он, мада везује појам *ѿројадик* / *ѿрицарсѿвеник* за време „грчких царстава“, ипак узима у обзир читаво

⁹ Stojan Novaković, *нав. дело*, стр. 48.

¹⁰ Stojan Novaković, *нав. дело*, стр. 48.

¹¹ Stojan Novaković, *нав. дело*, стр. 49.

дело. Пошто за тако опсежан историјски приказ у свом другом раду као паралелне појмове наводи „такозвани хронограф-тројадик или хронограф руске редакције“, ипак се препознаје да је реч о Руском хронографу из 1512. године.¹² У њему се, доиста, пре историје Источног римског царства, која је представљена низом „грчких царстава“, садржи и преглед библијске историје, одељци из Александриде, Прича о Троји; заступљене су према средњовековној историографској концепцији незаобилазне христолошке теме, а бележе се и важни догађаји црквене историје. Иако Новаковић *ѿројадик* / *ѿрицарсѿвеник* издваја у извесну посебну целину, произилази да га ипак посматра на фону укупне хронографске компилације која је обухватала „историју света“. Приликом разматрања порекла извора за раније епохе универзалне историје, прибегавајући ознаци *хроноѿраф-ѿројадик* и за „хронограф руске редакције“, као и за ону претходну, наводно, јужнословенску хронографску компилацију, он их тиме у ствари поистовећује, али, упркос томе, остаје утисак да то чини са извесном недоследношћу. Наиме, извесне недоумице у том погледу проистичу из околности да, с једне стране, када је реч о јужнословенској компилацији, њен претпостављени извор за општу историју представља једино Хроником Јована Зонаре, док, с друге стране, зна да се руска компилација у свом завршном облику из 1512. године заснива на знатно већем броју дела. Међу њима ће за универзалну историју, поред Зонарине, Новаковић поименце указати још и на Хронику Константина Манасије.¹³ Нагласиће, такође, како је руски компилатор нашао „скоро све готово у рукописима југословенским, који су у то вријеме гомилама ношени у Русију“;¹⁴ то ће му запажање пре свега бити потребно за извођење тезе да су хронографски исписи у Богишићевом зборнику српског порекла, односно да претходе раду руског састављача.

Стојан Новаковић је у два правца развијао тезу о српском постанку *хроноѿраф-ѿројадика*. Најпре је, након минуциозног поређења наведених чланака из Богишићевог зборника са одговарајућим публикованим одељцима Житомислићког хронографа, нагласио како је у њему „крњетак онога, што се у Богишићевом у пуној цјелини показало“.¹⁵ Затим ће, ослањајући се на чињеницу да исти зборник садржи и препис Хронике Јована Зонаре, извести закључак да је *хроноѿраф-ѿројадик* „постао за владе деспота Стефана, или најдаље за владе нашљедника његових, по свој прилици поводом превођења или преписивања хронографа Зонарина“; помишљаће како је то могло бити још и пре Константинова дела о деспоту Сте-

¹² Stojan Novaković, *нав. дело*, стр. 47.

¹³ Stojan Novaković, *нав. дело*, стр. 48.

¹⁴ Stojan Novaković, *нав. дело*, стр. 48.

¹⁵ Stojan Novaković, *нав. дело*, стр. 50.

фану.¹⁶ У сваком случају, констатоваће у продужетку, допуне из Живота Стефана Лазаревића, извод из Цамблакова дела, као и запис Исајин додати су касније, и то у Србији.¹⁷

Кад на завршетку својих разматрања одређује карактер чланака о Србима и Бугарима у Богишићевом рукопису, Новаковић ће устврдити да они представљају познији простран летопис који би био прави пар оном старијем. Има, притом, у виду дело што се, иначе, сврстава у старије српске летописе, а Ђорђе Трифуновић га издваја у посебан жанр „житије и житељство“. Пошто за старији летопис претпоставља да је постао као додатак Хамартолу, а за овај из Богишићевог зборника као додатак Зонари, изгледало би у следу његових размишљања како се у српским летописима приликом излагања опште историје прибегавало замењивању извода из једне (Хамартолове) изводима из друге (Зонарине) универзалне хронике. У потоњој историографији српске књижевности није прихваћена идеја да одговарајући чланци из Богишићевог зборника имају „летописачки карактер“, те да би били траг млађег пандана старијем летопису. На саму претпоставку о несачуваној обимној јужнословенској компилацији посвећеној тзв. историји света није се, колико знам, обраћала посебна пажња. Са своје стране, Новаковић ће након истраживања А. Попова, Фр. Рачког, И. Руварца и В. Јагића бити спреман да прихвати закључак, што су га они, како каже, на чисто извели, а по којем је познији хронограф у Русији почетком XVI века свој садашњи облик добио, али – задржавајући извесне резерве – неће пропустити да, насупрот томе, нагласи како је тој руској компилацији претходио текст што је сачуван у Богишићевом зборнику, те ће га сматрати за доказ да је у њеној основи била ранија јужнословенска којој је руски *иперарица* додао руске теме.

Чињеница да мишљења Стојана Новаковића о односу између српског и руског хронографа нису издржала проверу времена, може се објаснити тиме што их је доносио у извесном смислу исувише рано, пре но што је њему, али и уопште, била позната и приступачна релевантна грађа. У целини узев, његова обавештења о хронографима потичу из прилично оскудних извора. Штета је, што је, по свему судећи, поставке А. Попова знао тек из друге руке, будући да његов двотомни *Обзор хронографов* својим обиљем обавештења у многим аспектима ни до данас није изгубио своју информативну вредност, мада се за столеће и по накупило и много новог чиме га треба допунити и кориговати. Пре свега се мора имати у виду да је већ у освит XX века оспорена основна теза А. Попова о јужнословенском пореклу Руског хронографа из 1512. године, коју је Новаковић без икаквих резерви

¹⁶ Stojan Novaković, *нав. дело*, стр. 50.

¹⁷ Stojan Novaković, *нав. дело*, стр. 51.

прихватио. Он се у томе ослонио на Фр. Рачког,¹⁸ који је сам руског научника свесрдно подржавао, док је В. Јагић својим негативним односом, а нарочито, како је већ напоменуто, својим освртом на српску књижевноисторијску ситуацију¹⁹ на-просто огорчио Новаковића.

Када се просуђује о Новаковићевом схватању хронографских списа, треба свакако водити рачуна и о томе да је тек почетком XX века било објављено критичко издање Руског хронографа из 1512. године што га је према више рукописа припремио С. П. Розанов,²⁰ те да би нашем аутору користило да је својевремено имао увид бар у *Изборник* А. Попова.²¹ Што се издања српске грађе тиче, ситуација није била боља. Једини у целини објављени рукопис Белопољског хронографа садржао је под насловом *Повѣтъ ѿ вѣтъа и цркви вѣсе рѣвъ* сасвим посебну секундарну и врло сажету редакцију српског хронографа.²² Ту је Новаковић нашао пример за један од више његових посебних назива, али је сам текст оставио ван свог занимања, будући да је према А. Попову знао како је то неоспорно препис са руске редакције.

У време кад се наш аутор заинтересовао за хронографе једина расправа искључиво посвећена њиховим српским рукописима била је поменута Руварчева,²³ али му је она пре свега пружала сведочанство да су сви познати српски рукописи *хроноѣрафа-ѣројадика* потекли од руског, а сасвим је превидео за његову тему иначе важно саопштење да су у њима заступљене различите хронографске редакције. Прикази рукописа, па и оних на које је И. Руварац скренуо пажњу, као и Савинског хронографа, чији је опис са прегледом садржаја знао према публикацији Ђорђа Николајевића,²⁴ послужили су Новаковићу првенствено за разматрање различитих ознака у чланку о терминологији. За рад о Богишићевом зборнику најкорисније му је било издање одељака са српском тематиком из Житомислићког хронографа, уз које је Нићифор Дучић објавио и попис поглавља читавог списка, као и записе његова састављача.²⁵ Након минуциозног поређења с тим чланцима Стојан Новаковић ће извести своје закључке о српском пореклу *хроноѣрафа-ѣројадика*.

¹⁸ Fr. Rački, *O slovjenskoj chronografiji srednjega veka*, Rad JAZU, 1870, XIII, str. 213–230.

¹⁹ V. Jagić, *Ein Beitrag zur serbischen Annalistik mit literaturgeschichtlicher Einleitung*, Archiv für slavische Philologie, II, 1876, Berlin, S. 72–73.

²⁰ *Русский хронограф*, ПСРЛ, т. XXII, ч. I, СПб., 1911.

²¹ Андрей Попов, *Изборник славянских и русских сочинений и статей, внесенных в хронографы русской редакции*, Москва 1869.

²² А. Вукомановић, *Грађа за историју народа и књижевности српске*, ГСУД, 1858, X, стр. 211–277.

²³ Иларион Руварац, *нав. дело*.

²⁴ Ђорђе Николајевић, *Тројадик*, Србско-далматински магазин, 1867, XXVI, стр. 157–168.

²⁵ Нићифор Дучић, *Хроноѣраф житиомишлићки*, ГСУД, XXXII, 1871, стр. 239–247.

После његовог рада у написима који су се о нашим хронографима појављивали статус наведених чланака из Богишићевог зборника није се посебно разматрао. Све се углавном сводило на питање, да ли ће се они укључити или не у попис српских хронографа. Интригантно је било то што М. Н. Сперански, који је руске рукописе хронографа изворно знао, а испитивањем и наших се озбиљно бавио, одломке из Богишићевог зборника, што су га – како је напоменуо – веома подсећали на њихов српски одељак, није уврстио међу оне рукописе за које је утврдио да су настали у рецепцији Руског хронографа.²⁶ Након безмало читавог столећа Е. П. Наумов ће испољити разумевање за Новаковићеве претпоставке, а у ставу М. Н. Сперанског видеће површан однос.²⁷ Не улазећи у расправу, и Павле Поповић је у свом врло утицајном *Прејледу српске књижевности* оставио те чланке ван српских прерада оне редакције која је у Русији била сачињена. Није, додуше, прихватио ни Новаковићев термин *хронограф-хројадик* нити мишљење да је велика компилација потекла с Југа. Преузевши тада, и још задуго, актуелну поставку А. А. Шахматова да је Србин Пахомије средином XV века у Русији саставио првобитни хронограф,²⁸ оставио је у одређеном смислу отворен простор и за извесну реинтерпретацију Новаковићеве идеје да се ради о српском делу. Временом се, ипак, учврстило мишљење да су ти чланци средином XVI века били преписани из Руског хронографа и припојени тексту Зонарине хронике.²⁹ Напуштање тезе А. Попова о јужнословенском пореклу хронографа није погодновало одржавању интересовања за хронографске чланке из Богишићевог зборника. Оно се могло спорадично појавити, као нпр. код Б. Ст. Ангелова, који је био спреман говорити о њима као о компилацији Константина Костенског.³⁰

У складу са новијим сазнањима о руским хронографима, у историографији наше средњовековне књижевности мењао се, мада са извесним закашњењима, и однос према Новаковићевим поставкама. Током интензивних и врло опсежних ис-

²⁶ М. Н. Сперанский, *Сербские хронографы и русский первой редакции*, Русский филологический вестник, Варшава 1896, отд. оттиск, с. 16–17.

²⁷ Е. П. Наумов, *Сербские главы и разделы Русского хронографа (итоги и задачи исследования сербских источников Хронографа редакции 1512 г.)*, Русско-балканские культурные связи в эпоху средневековья, София 1982, с. 102–122.

²⁸ А. А. Шахматов, *Пахомий Логофет и Хронограф*, ЖМНП, янв. 1899, отд. 2, 200–207; *К вопросу о происхождении Хронографа*, Сборник ОРЯС, т. LXVI, № 8, СПб. 1899, с. 1–121.

²⁹ Ђорђе Сп. Радојичић, *Српски рукопис хронографа западноруске редакције*, Питања књижевности и језика, 1958, IV/ св. А (1957–1958), стр. 189; Ђорђе Трифуновић, *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*, Београд: Вук Караџић, 1974, стр. 341–343.

³⁰ Боню Ст. Ангелов, *Из старата българска, руска и сръбска литература*, кн. II, София: БАН, 1967, стр. 196–199.

траживања, са закључцима који нису били обавезно једнозначни, ипак се током XX века, а нарочито у његовим завршним деценијама, битно изменила слика какву је својевремено о руским хронографима могао имати наш аутор. У најкраћим цртама подсетићу како се, захваљујући понајвише испитивањима О. В. Творогова и Б. М. Клоса, применом различитих археографских и текстолошких метода, а такође и незаобилазних историографских, временски оквири настанка Руског хронографа 1512. сад одређују периодом од 1516. до 1522. године.³¹ Према ранијој, а потом и добро прихваћеној претпоставци А. Д. Седељникова, ту обимну компилацију саставио је, уз одређено стилско усклађивање, Досифеј Топорков.³² Да је то учинио у Волоколамском манастиру, иначе, важном центру јосифљанске струје у Руској цркви, којој је хронограф у идеолошком смислу одговарао, битан аргумент пружа састав манастирске библиотеке. А. А. Турилов је својим приказом рукописа Вол. 655 разрешио питање о непосредном протографу претежног броја текстова са јужнословенском тематиком у Руском хронографу 1512.³³ Испоставило се да је у том волоколамском зборнику са почетка XVI века већ у руским преписима био сакупљен читав низ дела која су стигла са Југа – међу њима су одељци из Александриде, Паралипомен Јована Зонаре, Цамблаково Житије Стефана Дечанског, Константинов Живот деспота Стефана Лазаревића, као и Житије Илариона Мегленског од бугарског патријарха Јефтимија. Додуше, Теодосијево Житије Светог Саве није сачувано у рукопису Волоколамског манастира, али је – како исти аутор подсећа – регистровано у његовом најранијем инвентару из 1545. године, а постоји и обавештење да је Волоколамском манастиру било приложено пре 1522. године.³⁴ Добро је, иначе, познато како то у

³¹ Најновији подаци и мишљења о времену и месту настанка, као и о састављачу Руског хронографа, укратко и прегледно, уз најнеопходније референце, изложени су у: Б. М. Клос, *Предисловие к изданию 2005 года*, Русский хронограф, Москва: Языки славянских культур, 2005, с. IV–XIV. Подробан преглед дат је у: О. В. Творогов, *Хронограф русский*, в кн. *Словарь книжников и книжности Древней Руси. Вып. 2 (вторая половина XIV–XVI в.)*, Ч. 2, Ленинград: Наука, 1980, с. 499–505, а допуне у књ.: О. В. Творогов, Д. М. Буланин, *Библиографические дополнения к статьям, помещенным в „Словаре книжников и книжности Древней Руси. (Вып. 2, Части 1–2)“*, в кн. *Словарь книжников и книжности Древней Руси*, Вып. 2 (вторая половина XIV–XVI в.), Ч. 3. СПб.: „Дмитрий Буланин“, 2012, с. 422–424.

³² А. Д. Седељников, *Досифей Топорков и хронограф*, Известия АН СССР, VII серия Отделение гуманитарных наук, № 9, Ленинград 1929, с. 755–773.

³³ Своје ставове из дугогодишњег и вишестепеног бављења овом проблематиком А. А. Турилов је резимирао у најновијем делимично измењеном и допуњеном издању својих радова *К вопросу о периодизации русско-южнославянских литературных связей XV–начала XVI в. и К вопросу о сербском компоненте во „втором южнославянском влиянии“* у књ.: А. А. Турилов, *Исследования по славянскому и сербскому средневековью*, Београд: Чигоја штампа, 2014, стр. 291–305; 308–309).

³⁴ А. А. Турилов, *Памятники южнославянской книжности в составе русских библиотек*, Советское славяноведение, 1977, № 1, Москва, с. 67–82.

Русији веома популарно Житије у више својих рукописа садржи белешку да је 1517. године било великом кнезу Василију донето из Свете Горе, из Ватопеда или Хиландара.³⁵ Из констатације да су у руским преписима у Вол. 655 већ била нека јужнословенска дела што су била извор састављачу Хронографа проистиче, заправо, сугестија да објашњење србизмима у његовим руским рукописима треба тражити у заостацама из претходне рукописне традиције појединих предложака. У сваком случају, више се србизми, нити уопште јужнословенски извори руских хронографа, не сматрају за доказ да је читава хронографска компилација била донета с Југа, како је то, следећи за А. Поповом, био поверовао Стојан Новаковић. Као што се види, у међувремену су се, у целини узев, измениле представе о књижевноисторијским споменицима у Русији на којима је А. Попов заснивао своју тезу о јужнословенском пореклу хронографа, а такође је било напуштено и мишљење да је састављач прегледа српске историје био Србин, што је Стојан Новаковић такође свесрдно био прихватио.

У новим околностима поставило се питање о месту које у хронографској рукописној традицији заузимају чланци о Србима и Бугарима из Богишићевог зборника. У том погледу важно је било најпре размотрити њихову археографску ситуацију, а будући да је рукопис сачуван и приступачан у Богишићевој заоставштини у Цавтату,³⁶ истовремено је било могуће проверити његов приказ у Новаковићевом раду. Треба нагласити да је Стојан Новаковић веома подробно описао занимљив састав зборника, додуше, није увек успевао да идентификује поједине прилоге, али то приликом описивања таквих зборника ретко коме и полази за руком.

Пада у очи да се наш аутор није изјашњавао о датирању рукописа, очигледно се сложио с Јагићем, чим је на почетку свог рада подсетио на његову констатацију како је писан „негдје под конач XV в.“³⁷ У литератури ће се наићи на више мишљења о времену његова настанка, мада је сам рукопис мало који аутор непосредно познавао.³⁸ Необично је да, док се о томе просуђивало према филолошким критеријима, тј. на основу писма и језика, тад се узимао у обзир већи распон – тако је, очигледно,

³⁵ Димитрије Богдановић, *Нека зајажана о руској редакцији Жиџија свѣтоѿа Саве*, Зборник Матице српске за књижевност и језик, 1975, XXIII/2, стр. 249–258.

³⁶ Збирка Валтазара Богишића, бр. 19 с. Опис у: Vladimir Mošin, *Bogišićev Starostavnik: historijsko-teološki zbornik*, у: *Izvještaj o radu na uređenju Bogišićeva Arhiva u Cavtatu*, Ljetopis JAZU, knj. 59, 1954, br. 52, str. 22.

³⁷ В. Јагић, *Константиин Философ и његов Живоѿ Сѣефана Лазаревића десѣоѿа срѣскоѿа*, ГСУД, 1875, XLII, стр. 227; S. Novaković, *нав. дело*, стр. 44.

³⁸ Уп. преглед у: Ђорђе Сп. Радојичић, *Извѣшѣј о раду на иѣоучавању сѣарих срѣских рукоѣисних и шѣамѣаних кѣѣѣа као и дѣруѣих сѣарина*, Историски часопис, 1951, књ. II, стр. 328–346.

исти текст у истом рукопису Петар Ђорђевић, насупрот В. Јагићу, датирао другом половином XVI века.³⁹ А кад се у описима тог Зборника почео примењивати филигранолошки метод, навођена је само једна година: према истом воденом знаку (Briquet 556) била је то 1569,⁴⁰ односно 1567. година,⁴¹ коју је, од В. Мошина преузео и Д. Богдановић.⁴² У новије време филигранолози узимају у обзир све водене знаке који се могу разазнати. Након своје исцрпне филигранолошке анализе из средине 80-их година, Мирослава Гроздановић Пајић ме је упознала са њеним резултатима. Према више различитих филигранана, закључила је да се кодекс састоји од два дела, први (л. 1–143) настао је у трећој четвртини XVI века, а други (л. 144–255) из прве је деценије XVII века.⁴³ И Новаковић је био запазио да зборник има два дела, на хартију, истина, није обраћао пажњу, али је уочио извесне разлике у писму; није, међутим, био сигуран, да ли оба дела припадају истој руци, само је напоменуо како је дошло до неке промене плана. Прегледањем рукописа *de visu*, односно упоредном палеографском анализом, установила сам да се ради о два писара.⁴⁴ У последњој свешчици I дела, што га је читавог писала једна рука, остале су празне странице,⁴⁵ а у следећој свешчици нова рука је на садашњи л. 144^a почела да уноси Живот Стефана Лазаревића, затим је после разних чланака исписала и одељке хронографа (л.

³⁹ Петар Ђорђевић, *Историја српске ћирилице*, Београд: Завод за издавање уџбеника, 1971, сл. 118. П. Ђорђевић је као пример писма наведеног доба приказао снимак из Биографије Стефана Лазаревића; В. Јагић је према Богишићевом зборнику избележавао разлике за своје издање Константиновог дела, а како је, по сопственим речима, накратко, за неколико сати, прегледао Богишићев зборник, несумњиво је сву пажњу и усредсредео на Житије, те се може мислити да се његова оцена односи пре свега на II део Зборника у којем се оно налази.

⁴⁰ Ђорђе Сп. Радојичић, *нав. дело*, стр. 330.

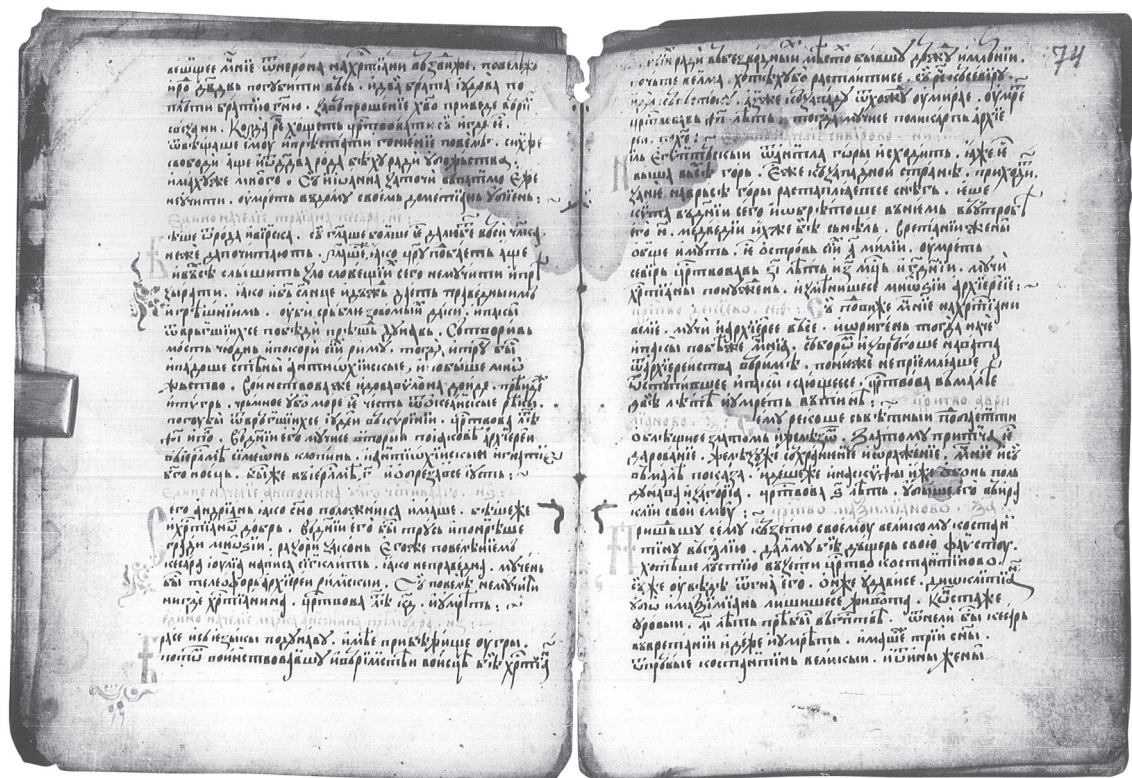
⁴¹ Vladimir Mošin, *нав. дело*.

⁴² Димитрије Богдановић, *Старославник*, у: *Инвентар ћирилских рукописа у Југославији (XI–XVII века)*, Београд: САНУ, 1982, бр. 1523.

⁴³ Анализа М. Гроздановић Пајић са копираним и идентификованим воденим знацима налази се у мојој документацији, али је због опширности овде нећу наводити.

⁴⁴ Разлике међу њиховим дуктусима посведочују се на Сл. 1–2 у овом раду. Из I дела зборника и раније су објављивани неки снимци (уп. Кујо Куев и Георги Петков, *Събрани съчинения на Константин Костенечки, Изследване и текст*, София: БАН 1986, стр. 560). Пошто је још Новаковић у издању космографских чланака дао врло добре факсимиле (Stojan Novaković, *Odlomci srednjevjekovne kosmografije i geografije*, Starine JAZU, 1884, XVI, str. 41–56), они су потом у више наврата репродуковани, те су се на основу њих предлагале извесне атрибуције читавог зборника. Како се оне, заправо, не односе и на II део, где су хронографски чланци, а нису се ни потврдиле, овде их нећу коментарисати.

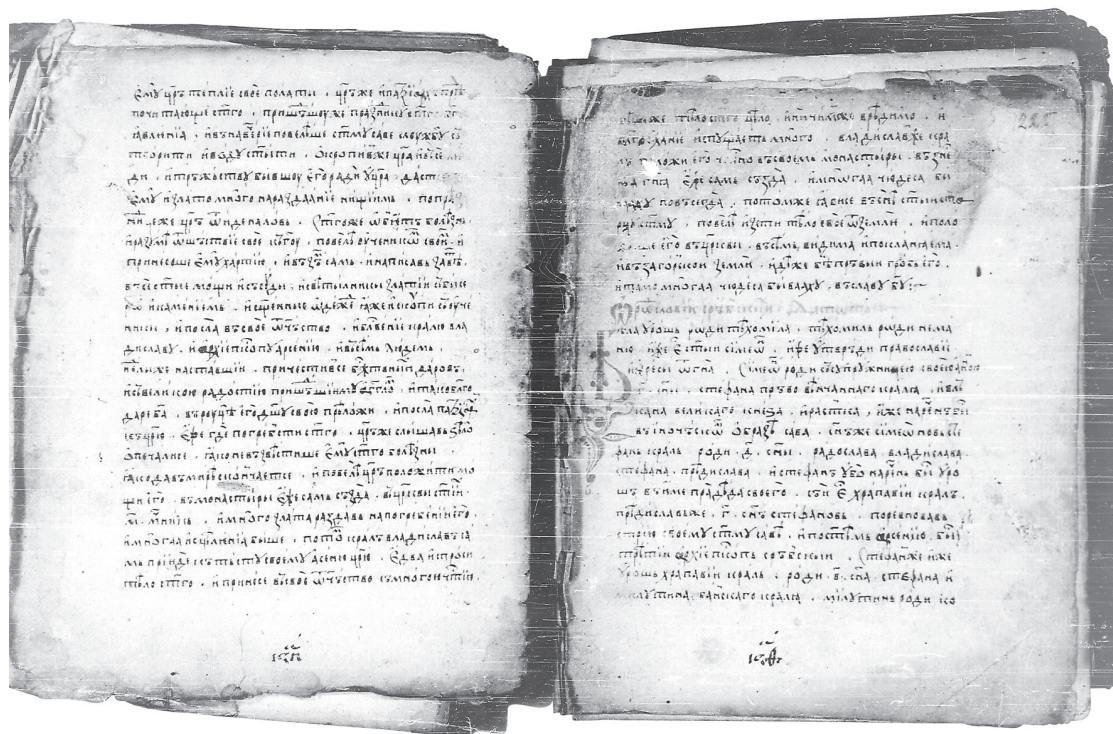
⁴⁵ Неисписани су л. 142^b–143^b, а недостаје и лист који би требало да дође после садашњег л. 143. Каснијом руком је на л. 142^b записано: *ѿѿа кнѿга царотавникѿ*.

Богѣшићев зборник: Хроника Јована Зонаре, л. 73^в – 74^а
(Збирка Валтазара Богѣшића у Цавтату, бр. 19 с)

217^б–225^б). Тако се испоставило да се Зонарина хроника налази у I, ранијем делу зборника, а деспотова биографија и хронографски чланци – у II, нешто познијем; то што их раздвајају други чланци и неисписане странице показује да је у питању зборник-конволут.

Судећи по сличности оба дуктуса, коју је још Новаковић запазио, није искључено да је кодекс потекао из исте писарске школе, можда из истог скрипторија; томе би у прилог ишао и исти тип декорације иницијала – стиче се утисак да су они у II делу сачињени по узору на претходне из I дела. Ако би се по спољашњим одликама кодекса и могло помишљати о његовој сукцесивној изради у истом писарском центру, не би се могло говорити о некој чвршћој повезаности између Зонарине хронике и текстова на српске историјске теме у смислу у којем је Стојан Новаковић у томе хтео да види траг јужнословенске компилације још из раног XV века. Међутим, траг протографа који је припадао руској рукописној историји може се уочити већ у

Богишићев зборник: Хронограф, л. 224^б – 225^а
(Збирка Валтазара Богишића у Цавтату, бр. 19 с)

(само) на први поглед безначајним маргиналијама на које приликом кодиколошког приказивања Новаковић није обратио пажњу.⁴⁶

Како сам хронографски одељак из Богишићевог зборника подвргла упоредном текстолошком испитивању, у продужетку ћу, уз коришћење скраћеница при обележавању извора за наведене примере,⁴⁷ указивати на извесна варијантна читања. Најпре нешто поводом поменутих маргиналија. Наспрам одељка *О царству бујарском* налази се белешка црво гръскоє (*Бої.*, л. 219^а), а у продужетку одељка *Царсїво Ио-*

⁴⁶ Киноварни текст маргиналија веома је изгледео и на снимцима се једва разазнаје, те их не прилажем.

⁴⁷ Приликом разматрања чланака о Србима и Бугарима из Богишићевог зборника (даље: *Бої.*) служила сам се мени доступним текстовима Руског хронографа 1512: поред оних из Розановљевог издања, где су наведена разночтенија из више рукописа (даље: *Рус. хрон.*), узела сам у обзир и рукопис специфичног секундарног Чудовског хронографа који се чува у Москви, ГИМ, Чудовское собрание 52/ № 354 (даље: *Чуд.*). Он је важан, будући да се према тексту какав је у њему сагледавају извесне одлике несачуваног протографа српских хронографа.

ана Асена, цара буџарској – о грѣскѣи црѣхѣ [црѣхѣ?] (Бої., л. 222^a). У оба случаја ради се о обележјима одељака која су киноваром унета на десне маргине, што се, иначе, често среће по белинама одговарајућих списа. У њима се огледају важни индикатори макроплана, односно организације ширег текста изворника у који су чланци о словенској историји били уклапани. Таква кратка и врло сажета обавештења о грчким царствима понајбоље потврђују да она ту имају функцију стожерних царстава око којих се у хронографу, и руском и српском, преплићу обавештења о словенским народима и државама. У текстолошком погледу таква зачала могу да укажу на филијацију којој рукопис припада.

Док прва белешка има пуну паралелу у наслову и *Рус. хрон.* и *Чуд.*,⁴⁸ дотле је другој на аналогном месту у оба руска – различитије „Царство грческое Иоанна Дуки Ватаца“.⁴⁹ То што, насупрот *Рус. хрон.*, уз тако означене наслове нема и ознака поглавља, а нема их ни уз одељак о латинском заузећу Цариграда,⁵⁰ указује на важну околност да и *Бої.*, као и остали српски хронографи, потиче из рукописне традиције тзв. хронографа неподељеног на главе, какав је иначе секундарни *Чуд.*, а не непосредно од Хронографа из 1512. у којем их је 208.

Уз одељак о латинском заузећу Цариграда налази се на маргини још једна забелешка: о срѣско саве (Бої., л. 221^a). Она представља ознаку зачала које је издвојено и у *Рус. хрон.*⁵¹ Етничка одредница уз име Св. Саве у руским рукописима готово је обавезна, а у српском упућује на то да му предложак вероватно припада руској традицији.

Најважнији текстолошки аргумент Стојана Новаковића, као што је поменуто, односио се на „вишак“ текста у односу на издање Житомислићког хронографа. Док колационисање са оригиналним рукописом⁵² показује да је таквих „вишкова“ нешто мање, будући да је Дучић објављивао само одељке који су у целини посвећени српској тематици, дотле се након упоредне анализе с наведеним руским хронографима испоставило, како је у српском рукопису *Бої.* безмало све „покривено“ њиховим текстом. У продужетку ћу скренути пажњу на извесне изузетке.

⁴⁸ Уп. *Рус. хрон.*, гл. 192, с. 390; *Чуд.*, л. 409⁶.

⁴⁹ *Рус. хрон.*, гл. 194, с. 393; *Чуд.*, л. 114⁶.

⁵⁰ *Рус. хрон.*, гл. 193, с. 391.

⁵¹ Уп. *Рус. хрон.*, гл. 193, с. 392. О одговарајућем месту у *Чуд.* засад недостаје права информација. На дигиталном снимку, добијеном из ГИМ-а, не види се јасно да ли се на простору који на л. 413^a захвата два реда налазе трагови икаквог текста.

⁵² Рукопис Житомислићког хронографа налази се у Библиотеци Српске патријаршије у Београду, бр. 327.

Затим се у родослову поводом помињања Уроша, на једној страни, разјашњава да је то *фѣоктість мона*, те се на крају још и додаје *самже постриг се и нарењ бѣ фѣоктість*; на другој страни, уз *.в. оурошь*, налази се објашњење *сѣи є мнѣтинъ* (Бої., л. 225⁶).

Упоредно текстолошко испитивање указује на то да у хронографским чланцима Богишићевог зборника има читав низ специфичних лексичких варијанти. Међутим, кад се приликом реконструисања историје њихова текста изводе макар и прелиминарни закључци о настанку лексичких различитија, односно процењује валидност текстолошког критерија који би се на њих сводио, мора се испољити велика опрезност, јер треба претпоставити да се по многобројним рукописима хронографа (има их више од 200) налази доста различитих неописаних различитија. Посебан проблем је недостатак критичког издања Теодосијевог *Житија Свѣтога Саве*, будући да не треба искључити ни могућност да је у раду преписивача долазило до различитих интерференција, па и кориговања по Теодосију, односно неком спису који се на његов ослања. Дати услови не погодују васпостављању, по свему судећи, нешто сложеније рукописне историје наведених чланака из Богишићевог зборника. Како бих поткрепила запажања да се на истом месту могу наћи читања из различитих видова руских хронографа, навешћу фрагмент о преузимању Хиландара у којем се то добро огледа (Бої., л. 218^a–218^b):⁵⁵

⁵⁵ Специфична читања за *Boī*, означena су звездицама *...*, читања која се у *Boī*. подударaju са основним рукописом *Рус. хрон.* наводе се између брукс-цифри ¹ ... ¹, а са специфичним читањем из

Потомъ же испросиста ѿ црѣа Алеѡѡа, ѿ свата своего, ѿ него же *оженн се* Стефанъ деспотъ, снѣ сѣмѣоновъ, монастырь хѣландаръ съ вѣсѣмъ стѣжаніемъ и ¹ съ вѣсѣмъ селнтвѣмъ ¹ и ѡкрасише его *вѣсакынъ* зданіемъ. и Стефанъ деспотъ послаше къ свое нѣмѣ пріѣти монастырь тѣн. ѡн же посылаетъ множество нѣмѣи ² и тако ² да бѣдетъ сръбскыи деспотъ ^{къ вѣсѣмъ} монастырь тѣн. ¹ и села ¹ приложнѣмъ въ сръбсконъ земли ² къ томъ монастырю множество потрѣбныхъ ². да же нѣмѣ црѣ писаніе, еже никомъ *вѣстѣпати* въ нѣ монастырь, ни протѣ стѣ горы, тѣию црѣо единомъ.

У осталим рукописима српских хронографа то обавештење налази се у облику какав је најраније посведочен у Реметском хронографу (л. 101⁶):⁵⁶

потомъ же испросиста оу црѣа Алеѡѡа, оу свата своего, оу него жени се Стефанъ црѣ, снѣ сѣмѣоновъ, монастырь хѣландаръ съ вѣсѣмъ стѣжаніемъ тако да бѣдетъ сръбскыи деспотъ въ вѣсѣмъ монастырь тѣн. и да нѣмѣ црѣ Алеѡѡе писаніе, еже никомъ вѣстѣпати се въ нѣхъ монасти, ни протѣ стѣе горы.

За тему овог рада Реметски хронограф је важан, јер је међу сачуваним српским рукописима он најближи руском протографу, и то тексту какав је у Чудовском хронографу, а послужио је и као непосредан предлогак Житомислићком хронографу. У датирајућем запису тог хронографа, што носи назив према манастиру за који је набављен, његов списатељ је своје дело, састављено – како истиче – од многих књига, означио *ѡројадиком*: ѿа кнѣга тројадѣкъ писѣ ѣ въ лѣто ^ж ^р ^м ^ѣ [1634] въ земли бѣгспѣлемо сръмѣ. въ монастырь хѣмѣ (л. 212^a). Како се текстолошким путем доказало, најважнији извор био му је Реметски хронограф, који је, судећи по идентификованим воденим знацима, бар деценију старији. Уносећи на његов крај попис зачала, непознати Хоповац је у заглављу Реметског сам спис обележио као „тројадѣк, то јест трицарственѣк“: ѡказаніе главѣзнамъ въ кнѣзѣ сен. рекомен тројадѣк сръѣ три црѣвѣнѣ. (л. 122^a). У нашем рукописном наслеђу то су најранији примери ознаке *ѡројадик*. Наглашавајући да су посведочени пером истог списатеља, скрећем пажњу и на то да су забележени на рукописима различито структурираних хронографа.

Из мојих претходних испитивања⁵⁷ проистиче да се појмом *ѡројадик* упућује на три етапе / епохе у „историји света“ које се тумаче у складу са одређеном историософском концепцијом. Од третмана старозаветних тема зависило је како ће се интерпретирати макрокомпозициона трочланост. Ако су се оне схватале на типолошки начин, као праслике будућег историјског тока, нису обавезно морале бити уношене у трочлану схему. У Руском хронографу из 1512, мада је тамо дохришћански период опширно приказан, библијска историја остала је изван ос-

Чуд. између брх-цифри ² ... ²; подвучено је оно што се подудара са Рус. *хрон.* из варијанте В.

⁵⁶ Његов неиздат рукопис налази се у Библиотеци Српске патријаршије у Београду под бр. 28.

⁵⁷ Мирјана Бошков, *Руски хроноѡграф и Срѣски ѡројадик*, Зборник Матице српске за славистику, 1997, 53, стр. 51–70; Мирјана Бошков, *Жанровски сѣаѡѡѡ ѡројадика у сѣаѡѡј срѣској кнѣжевносѣи*, Српска теологија данас 2009, Београд: Институт за теолошка истраживања, књ. 1, 2010, 460–473.

новне схеме коју, иначе, чине „три римска царства“. У структури врло скраћеног и суженог Реметског хронографа ознака *ѿројадик / ѿрицарсѿвеник* је још прозирније но у Руском повезана са поставком о Москви – трећем Риму. Како се из измењене структуре Житомислићког хронографа види, његов назив *ѿројадик* има друкчији историософски смисао. Хоповац, наиме, на почетак уноси, према Летовнику Георгија Хамартола, јудејску тематику, из завршнице Реметског хронографа не преузима *ѿохвалу* Руској земљи, али, наглашава симболику Јерусалима. Тако се – насупрот империјалној концепцији, која је у руским хронографима и српском Реметском оличена у Римском царству – у Житомислићком хронографу и свима онима што су настали у његовој филијацији указује на тзв. јерусалимски програм са идејом о „небеском царству“.

Из оваквог разматрања следи да се ознака *хроноѿраф-ѿројадик* никако не односи на оне варијанте које је Стојан Новаковић претпоставио: бугарско, српско и руско, или грчко, бугарско и српско. Истини за вољу, својевремено, без увида у рукописе, без истражене историје хронографског текста, он је тешко могао сагледати историософски концепт на којем се, уз одређене варијације, хронографи заснивају, као што није могао установити ни каквој традицији припадају чланци о Србима и Бугарима из Богишићевог зборника.

На крају, свакако треба нагласити да смо заслугом Стојана Новаковића добили обавештење о Зборнику у којем се, како се испоставља, сачувао најранији рукопис српског хронографа који, додуше, није претходио Руском хронографу из 1512. године, како се Новаковић трудио да докаже, али је настао у току његове српске рецепције.

Mirjana Boškov

STOJAN NOVAKOVIĆ'S POSTULATES ABOUT
CHRONOGRAPH-TROYADIK IN THE
LIGHT OF MODERN RESEARCH

S u m m a r y

Stojan Novaković's postulates about chronographs are situated in modern literary-historical circumstances. Results of review of manuscript which was Novaković's starting point (Collection of Valtazar Bogišić in Cavtat, br. 19c) are shown. It was established that this is a collection-convolute of two scribes. One of them worked in the third quarter of the 16th century, and the other one in the first decade of the 17th century. Textological analysis showed that, contrary to Novaković's opinion, articles about Serbs and Bulgarians from the second part belong to the tradition of Russian chronographs which were not divided into chapters, and that the present the earliest manuscript which was created during its Serbian reception. It is also pointed to the fact that, in manuscript history of Serbian chronographs use of the word *troyadik* was not uniform. In it, through various identifications of the "three empires", various historiosophical concepts are reflected. Generally speaking, it turned out that Novaković's postulates about *chronograph-troyadik* or *chronograph of three empires* did not stand the test of time.